

TIL VA MADANIYAT O‘ZARO ALOQASI TARJIMADA

*Andijon davlat chet tillari instituti**Xorijiy filologiya va turizm fakulteti**Tarjima nazariyasi va amaliyoti: ingliz tili talabasi**Abduvaxobova O‘g‘iloy*

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va madaniyatning o‘zaro uzviy aloqasi hamda mazkur munosabatning tarjima jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tarjima faqat bir tildagi so‘z va grammatik birliklarni boshqa tilga ko‘chirish jarayoni emas, balki turli xalqlar madaniyati, dunyoqarashi, qadriyatlari va milliy xususiyatlari o‘rtasidagi muloqotni ta‘minlovchi murakkab lingvomadaniy jarayon ekanligi yoritiladi. Maqolada madaniy birliklar, realiyalar, frazeologizmlar, maqol va matallar, murojaat shakllari hamda milliy-madaniy konnotatsiyalarning tarjimada berilishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, P. Nyumark, S. Bassnett, J. Haus, V.N. Komissarov, G‘. Salomov va I. G‘afurov kabi olimlarning qarashlari asosida tarjimonning lingvistik va madaniy kompetensiyasi masalasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: til, madaniyat, tarjima, tarjimashunoslik, lingvomadaniyat, madaniy birlik, realiya, ekvivalentlik, frazeologizm, tarjimon kompetensiyasi.

THE INTERRELATION OF LANGUAGE AND CULTURE IN
TRANSLATION

Abstract. This article analyzes the inherent interconnection between language and culture and the significance of this relationship in the process of translation. Translation is examined not merely as a process of transferring words and grammatical units from one language into another, but as a complex linguo-cultural process that ensures communication between the cultures, worldviews, values, and national characteristics of different peoples. The article considers the rendering of cultural units, realia, phraseological units, proverbs and sayings, forms of address, and national-cultural connotations in translation. Furthermore, based on the views of scholars such as P. Newmark, S. Bassnett, J. House, V.N. Komissarov, G‘. Salomov, and I. G‘afurov, the issue of a translator’s linguistic and cultural competence is analyzed.

Key words: language, culture, translation, translation studies, linguoculturology, cultural unit, realia, equivalence, phraseological unit, translator competence.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В данной статье анализируется неразрывная взаимосвязь языка и культуры, а также значение этой взаимосвязи в процессе перевода. Перевод рассматривается не просто как процесс передачи слов и грамматических единиц одного языка средствами другого языка, а как сложный лингвокультурный процесс, обеспечивающий общение между культурами, мировоззрением, ценностями и национальными особенностями разных народов. В статье рассматриваются вопросы передачи в переводе культурных единиц, реалий, фразеологизмов, пословиц и поговорок, форм обращения, а также национально-культурных коннотаций. Кроме того, на основе взглядов таких учёных, как П. Ньюмарк, С. Басснетт, Дж. Хаус, В.Н. Комиссаров, Г. Саломов и И. Гафуров, анализируется вопрос лингвистической и культурной компетенции переводчика.

Ключевые слова: язык, культура, перевод, переводоведение, лингвокультурология, культурная единица, реалия, эквивалентность, фразеологизм, компетенция переводчика.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida turli xalqlar oʻrtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ilmiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi tarjimaning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Bir xalqning ilm-fani, adabiyoti, sanʼati va tarixiy tajribasi boshqa xalqlarga, avvalo, tarjima vositasida yetib boradi. Shu sababli tarjimani faqat ikki til oʻrtasidagi lingvistik almashtirish jarayoni sifatida baholash yetarli emas. Tarjima jarayonida til bilan bir qatorda mazkur tilda soʻzlashuvchi xalqning madaniyati, mentaliteti, urf-odatlar va dunyoni idrok etish usuli ham hisobga olinishi kerak.

Til va madaniyat bir-biridan ajralmas tushunchalardir. Insonning borliq haqidagi tasavvurlari, tarixiy tajribasi va ijtimoiy munosabatlari tilda oʻz ifodasini topadi. Masalan, ayrim xalqlarda mavjud boʻlgan milliy taomlar, kiyim-kechaklar, qarindoshlik munosabatlari, diniy tushunchalar yoki marosimlar boshqa tillarda aynan shu shaklda mavjud boʻlmasligi mumkin. Bunday birliklarni tarjima qilishda oddiy lugʻaviy ekvivalent topishning oʻzi kifoya qilmaydi.

P. Nyumark madaniyatni muayyan tildan foydalanuvchi jamiyatga xos boʻlgan hayot tarzi va uning namoyon boʻlish shakllari sifatida izohlaydi. Olim madaniy soʻzlar tarjimasida manba va tarjima tili hamda ularning oʻquvchisi oʻrtasidagi madaniy masofani hisobga olish zarurligini taʼkidlaydi.¹

Shunday ekan, tarjimon ikki tilni bilish bilan cheklanib qolmasdan, ikki madaniyatni ham yaxshi bilishi lozim. Ayniqsa, badiiy tarjimada muallifning milliy ruhini, obrazlar tizimini, tarixiy-madaniy muhitini va uslubiy xususiyatlarini saqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asrning 70–80-yillaridan boshlab tarjimashunoslikda tarjimaning madaniy jihatlariga e'tibor kuchayib bordi. 1990-yillarda S. Bassnett va A. Lefevr tomonidan ilgari surilgan “madaniy burilish” (cultural turn) g'oyasi tarjimashunoslik fanining tilshunoslik doirasidan chiqib, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va antropologiya bilan uzviy bog'liq yangi tadqiqot yo'nalishlari sari kengayishiga asos bo'ldi. Ushbu yondashuv tarjimani nafaqat matnlararo, balki madaniyatlararo hodisa sifatida talqin qilishga zamin yaratdi.

Zamonaviy raqamli davrda sun'iy intellekt asosidagi mashina tarjimasi tizimlarining jadal rivojlanishi tarjima sohasida yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda jiddiy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Bunday tizimlar, odatda, so'z va iboralarning statistik yoki neyron tarmoq asosidagi ekvivalentini taklif etadi, biroq ular madaniy kontekst, kinoya, tarixiy ma'no va milliy konnotatsiyalarni to'liq idrok eta olmaydi. Shu sababli madaniy jihatdan boy matnlarni tarjima qilishda inson tarjimonining roli, ayniqsa uning madaniyatlararo kompetensiyasi, hamon beqiyos ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

1. TIL VA MADANIYATNING O'ZARO MUNOSABATI

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo'lish bilan birga, xalqning tarixiy va madaniy xotirasini saqlovchi tizim hamdir. Har bir tilning lug'at tarkibida xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, geografik muhiti va tarixiy tajribasi aks etadi.

Masalan, o'zbek tilida “mahalla”, “hashar”, “suzana”, “do'ppi”, “palov”, “beshik to'yi”, “Navro'z” kabi birliklar mavjud. Bu birliklarning ayrimlari boshqa tillarda aynan bir so'z bilan ifodalanmasligi mumkin. Shuning uchun ularni tarjima qilishda tarjimon so'zning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki uning madaniy mazmunini ham hisobga olishi kerak.

G'. Salomov o'zining tarjimashunoslikka oid tadqiqotlarida til va tarjima masalasiga keng e'tibor qaratgan. Uning “Til va tarjima” asarida so'z tanlash, sinonimlardan foydalanish, maqol, matal va idiomalarni tarjima qilish kabi masalalar tahlil qilingan.² Bu qarashlar tarjimada tilning milliy-madaniy xususiyatlarini saqlash muhimligini ko'rsatadi.

Tilning madaniyat bilan aloqasi, ayniqsa, frazeologik birliklarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunki ibora va maqollarda xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlari mujassamlashgan.

Masalan:

O‘zbekcha: “Yetti o‘lchab, bir kes.”

Bu maqolni ingliz tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish uning asl kommunikativ ma‘nosini to‘liq yetkazmaydi. Ingliz tilidagi “Think twice before you act” kabi birlik mazmunan yaqin bo‘lishi mumkin. Demak, tarjimon shakliy emas, balki funksional va madaniy ekvivalentni izlaydi.

2. TARJIMA — MADANIYATLARARO MULOQOT VOSITASI

Zamonaviy tarjimashunoslikda tarjima madaniyatlararo kommunikatsiyaning muhim shakli sifatida qaralmoqda. S. Bassnett tarjima tadqiqotlarida madaniyat masalasining tobora markaziy o‘rin egallayotganini ko‘rsatadi. U tarjimani faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki madaniyatlararo aloqalar bilan bog‘liq jarayon sifatida ko‘rib chiqadi.³

Tarjima jarayonida tarjimon bir vaqtning o‘zida ikki tomon — manba madaniyat va qabul qiluvchi madaniyat o‘rtasida vositachi vazifasini bajaradi.

Shuning uchun tarjimonning asosiy vazifalaridan biri asl matndagi mazmunni boshqa tilda tabiiy va tushunarli shaklda ifodalash bilan birga, uning madaniy xususiyatlarini imkon qadar saqlashdir.

Masalan, o‘zbek tilidagi “Assalomu alaykum” iborasini ingliz tilida har doim ham so‘zma-so‘z “Peace be upon you” shaklida berish kommunikativ vaziyatga mos kelmasligi mumkin. Oddiy kundalik dialogda “Hello” yoki “Hi” variantlari funksional jihatdan mos kelishi mumkin. Ammo diniy yoki tarixiy-madaniy kontekstda asl shaklni saqlash maqsadga muvofiq bo‘lishi mumkin.

Demak, bir xil birlik turli vaziyatlarda turlicha tarjima qilinishi mumkin. Bunda tarjimon matnning janri, maqsadi, auditoriyasi va madaniy kontekstini hisobga oladi.

J. Haus tarjimani turli tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi kommunikatsiya shakli sifatida tadqiq etadi. Uning fikricha, tarjimada matnni yangi madaniy muhitga qayta kontekstualizatsiya qilish muhimdir. Olim tarjima jarayonida “cultural filter”, ya’ni madaniy filtr tushunchasiga alohida e’tibor beradi.⁴

Madaniy filtr manba matnidagi ayrim birliklarning tarjima tilida tabiiy va tushunarli shaklda berilishiga yordam beradi. Biroq madaniy filtdan

haddan tashqari foydalanish asl matnning milliy xususiyatlarini yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Shu sababli tarjimon moslashtirish va asl madaniy belgilarni saqlash o‘rtasida muvozanatni topishi kerak.

3. MADANIY BIRLIKLARNI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI

Tarjima jarayonida madaniy jihatdan o‘ziga xos birliklar alohida qiyinchilik tug‘diradi. Bunday birliklarga realiyalar, milliy taom nomlari, kiyim-kechak nomlari, geografik nomlar, diniy tushunchalar, tarixiy shaxslar, urf-odatlar, maqol va matallar hamda milliy murojaat shakllari kiradi.

Masalan, o‘zbek tilidagi “do‘ppi” so‘zini ingliz tiliga oddiy “hat” deb tarjima qilish ma’noning bir qismini yo‘qotadi. Chunki “do‘ppi” o‘zbek madaniyatida shunchaki bosh kiyim emas, balki milliy kiyim va madaniy identitet elementi ham hisoblanadi. Shuning uchun ayrim kontekstlarda “doppi, a traditional Uzbek skullcap” kabi izohli tarjima aniqroq bo‘lishi mumkin.

Xuddi shunday, “palov” so‘zini shunchaki “rice” deb tarjima qilish ham yetarli emas. Chunki palov oddiy guruchli taomdan ko‘ra kengroq madaniy mazmunga ega. U mehmondo‘stlik, bayram, oilaviy marosim va milliy oshxona bilan bog‘liq tushunchalarni ham ifodalashi mumkin.

P. Nyumark madaniy so‘zlarni tarjima qilishda ularni boshqa tildagi tayyor birlik bilan almashtirish, izohlash yoki asl shaklini saqlash kabi usullardan foydalanish mumkinligini ko‘rsatadi. Uning “A Textbook of Translation” asarida “Translation and Culture” masalasiga alohida bob ajratilgan bo‘lib, unda madaniy so‘zlar, ekologik, moddiy, ijtimoiy va boshqa madaniy kategoriyalar muhokama qilinadi.¹

Madaniy birliklarni tarjima qilishning asosiy usullarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Transliteratsiya yoki transkripsiya — madaniy birlikning asl shakliga yaqin variantni saqlash.
2. Izohli tarjima — tushunilishi qiyin bo‘lgan birlikka qisqa izoh berish.
3. Funksional ekvivalent — qabul qiluvchi madaniyatda xuddi shunday vazifani bajaruvchi birlikdan foydalanish.
4. Analog orqali tarjima — mazmunan yoki funksional jihatdan yaqin birlikni tanlash.
5. Umumlashtirish — tor ma’noli madaniy birlikni kengroq tushuncha bilan berish.

6. Kombinatsiyalangan usul — asl birlikni saqlab, unga izoh qo‘shish.

Bu usullardan qaysi biri tanlanishi matnning maqsadi va auditoriyasiga bog‘liq.

4. MAQOL, MATAL VA FRAZEOLOGIZMLAR TARJIMASIDA MADANIYAT

Maqol va matallar xalqning ko‘p asrlik tajribasini ifodalovchi til birliklaridir. Ularning tarkibida milliy obrazlar, tarixiy tushunchalar va xalqning hayot falsafasi aks etadi. Shu sababli frazeologik birliklarni so‘zma-so‘z tarjima qilish ko‘pincha noto‘g‘ri natijaga olib keladi.

Masalan, o‘zbek tilidagi:

“Ko‘rpangga qarab oyoq uzat.”

maqolini ingliz tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish mumkin, biroq ingliz tilida uning mazmuniy ekvivalenti sifatida “Cut your coat according to your cloth” maqoli ishlatiladi. Bu yerda shakl butunlay boshqa bo‘lsa-da, asosiy g‘oya — inson o‘z imkoniyatiga qarab ish tutishi — saqlanadi.

Bunday holat tarjimada ekvivalentlik tushunchasining muhimligini ko‘rsatadi. V.N. Komissarov tarjimaning lingvistik jihatlarini tadqiq etar ekan, tarjima jarayonida ekvivalentlik, pragmatik xususiyatlar, leksik va grammatik muvofiqlik kabi masalalarga katta e‘tibor beradi.⁵

Shunday qilib, maqol yoki iborani tarjima qilishda uning shaklini emas, balki kommunikativ maqsadini saqlash ko‘pincha samaraliroq natija beradi.

Biroq badiiy tarjimada milliy obrazning o‘zi ham muhim bo‘lishi mumkin. Agar muallif aynan bir xalqning madaniy xususiyatini ko‘rsatish uchun muayyan maqoldan foydalangan bo‘lsa, uni boshqa madaniyatdagi analog bilan almashtirish asl matnning milliy koloritini kamaytirishi mumkin. Shu sababli tarjimon har bir vaziyatda alohida qaror qabul qilishi lozim.

5. O‘ZBEK TARJIMASHUNOSLIGIDA TIL VA MADANIYAT MASALASI

O‘zbek tarjimashunosligining shakllanishida G‘aybullar Salomovning ilmiy faoliyati alohida o‘rin tutadi. Olim badiiy tarjima, til, adabiy an‘ana, milliy xususiyat va tarjimon mahorati masalalarini chuqur o‘rgangan. Uning “Til va tarjima”, “Tarjima nazariyasiga kirish”, “Tarjima nazariyasi asoslari” kabi asarlari o‘zbek tarjimashunosligi rivojida muhim manbalardan hisoblanadi.²

G'. Salomovning qarashlarida tarjima jarayonida soʻzning nafaqat lugʻaviy, balki uslubiy va kontekstual maʼnosini hisobga olish muhimligi koʻzga tashlanadi. Ayniqsa, maqol, matal va idiomalarni tarjima qilishda xalqning milliy ruhini saqlash masalasi dolzarbdir.

I. Gʻafurov, O. Moʻminov va N. Qambarovlarning “Tarjima nazariyasi” darsligida ham tarjima nazariyasining zamonaviy masalalari, tarjimonlik faoliyati va tarjima jarayonining turli jihatlarini yoritilgan. Mazkur darslik 2012-yilda Toshkent shahridagi “Tafakkur boʻstoni” nashriyotida chop etilgan va 216 sahifadan iborat.⁶

Oʻzbek tarjimashunosligi uchun til va madaniyat masalasi ayniqsa muhimdir. Chunki oʻzbek adabiyotidagi milliy obrazlar, tarixiy shaxslar, anʼanalar, marosimlar va xalq ogʻzaki ijodiga oid birliklarni chet tillariga tarjima qilishda oʻzbek milliy-madaniy xususiyatlarini toʻgʻri yetkazish talab etiladi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” romanini boshqa tillarga tarjima qilishda “xon”, “bek”, “mingboshi”, “mahalla”, “toʻy”, “sovchi”, “kelin” kabi birliklarning tarixiy va madaniy mazmunini hisobga olish zarur. Bunday birliklarning faqat lugʻaviy maʼnosini berish asarning tarixiy koloritini toʻliq ifodalamasligi mumkin.

6. TARJIMONNING LINGVOMADANIY KOMPETENSIYASI

Zamonaviy tarjimon uchun faqat xorijiy tilni bilishning oʻzi yetarli emas. U manba va tarjima tillarining madaniy tizimini, tarixini, urf-odatlarini, kommunikativ meʼyorlarini va ijtimoiy munosabatlarini ham yaxshi bilishi kerak.

Tarjimon quyidagi kompetensiyalarga ega boʻlishi maqsadga muvofiq:

- manba tilining lingvistik xususiyatlarini bilish;
- tarjima tilining grammatik va stilistik meʼyorlarini egallash;
- ikki xalq madaniyati haqida yetarli bilimga ega boʻlish;
- realiya va madaniy birliklarni aniqlay olish;
- frazeologik birliklarning maʼnosini kontekst asosida tushunish;
- matnning pragmatik maqsadini aniqlash;
- auditoriyaning madaniy xususiyatlarini hisobga olish;
- tarjimada milliy kolorit va tabiiylik oʻrtasida muvozanatni saqlash.

S. Bassnett va J. Hausning tadqiqotlari ham tarjimani madaniyatlararo muloqot bilan bogʻliq jarayon sifatida koʻrish zarurligini koʻrsatadi. Tarjimon manba matnni shunchaki boshqa tilda qayta yaratmaydi; u

matnning yangi madaniy va kommunikativ muhitdagi faoliyatini ham ta'minlaydi.^{3,4}

Shu nuqtayi nazardan tarjimonni “ikki madaniyat o‘rtasidagi ko‘prik” deb atash mumkin. Bunday ko‘prikning mustahkamligi esa tarjimonning lingvistik bilimlari bilan bir qatorda madaniy bilimlariga ham bog‘liq.

XULOSA

Til va madaniyatning o‘zaro aloqasi tarjima jarayonining eng muhim nazariy va amaliy masalalaridan biridir. Til xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, qadriyatlari va turmush tarzini aks ettirgani sababli, tarjimada faqat so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosini ko‘chirish bilan cheklanib bo‘lmaydi.

Tarjimon realiyalar, maqol va matallar, frazeologizmlar, milliy taomlar, kiyim-kechaklar, diniy tushunchalar va boshqa madaniy birliklarning mazmunini chuqur anglab, ularni tarjima tilida o‘quvchiga tushunarli va tabiiy shaklda yetkazishi lozim.

G‘arbiy Yevropa tarjimashunosligida P. Nyumark, S. Bassnett va J. Haus tomonidan ilgari surilgan qarashlar tarjimani madaniyatlararo kommunikatsiya sifatida ko‘rishning muhimligini ko‘rsatadi. V.N. Komissarovning tarjimaning lingvistik va pragmatik jihatlariga oid qarashlari esa mazkur jarayonning nazariy asoslarini chuqurlashtiradi. O‘zbek tarjimashunosligida G‘. Salomov va I. G‘afurov kabi olimlarning ishlari til, adabiyot, milliy xususiyat va tarjima o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Demak, sifatli tarjima — bu nafaqat tillar o‘rtasidagi, balki madaniyatlar o‘rtasidagi muloqotdir. Tarjimonning asosiy vazifasi esa ikki madaniyat o‘rtasida mazmuniy, kommunikativ va estetik uyg‘unlikni ta'minlashdan iborat. Globallashuv jarayonida turli xalqlar o‘rtasidagi aloqalar kengayib borayotgan bir paytda bunday yondashuv tarjimashunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

SNOSKALAR

¹ Newmark P. A Textbook of Translation. — New York: Prentice Hall, 1988. — B. 94–103. Asarda “Translation and Culture” bo‘limida madaniyat, madaniy so‘zlar va ularni tarjima qilish muammolari tahlil qilingan.

² Salomov G‘. Til va tarjima. — Toshkent: Fan, 1966. — B. 120–145. Asarda badiiy tarjimaning umumfilologik va lingvistik masalalari, so‘z tanlash, sinonimlar, maqol, matal va idiomalarni tarjima qilish masalalari yoritilgan.

³ Bassnett S. Culture and Translation. In: Kuhiwczak P., Littau K. (eds.). A Companion to Translation Studies. — Bristol: Multilingual Matters, 2007. — P. 13–23. Mazkur bobda tarjima va madaniyat o'rtasidagi munosabat hamda tarjimaning madaniy jihatlari tahlil qilinadi.

⁴ House J. Translation as Communication across Languages and Cultures. — Abingdon: Routledge, 2016. — P. 32–38. Muallif "Culture and Translation" bobida madaniyat va tarjima, madaniyatlararo kommunikatsiya hamda "cultural filter" tushunchalarini tahlil qiladi.

⁵ Комиссаров В.Н. Теория перевода: лингвистические аспекты. — Москва: Высшая школа, 1990. — С. 75–90. Asarda tarjimaning ekvivalentligi, pragmatik jihatlari, leksik va grammatik muvofiqlik masalalari yoritilgan.

⁶ G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. — Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012.

— B. 35–50. — 216 b. Darslik tarjima nazariyasi va amaliyotining asosiy masalalariga bag'ishlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Newmark P. A Textbook of Translation. — New York: Prentice Hall, 1988. — 292 p.; foydalanilgan qism: P. 94–103.
2. Salomov G'. Til va tarjima. — Toshkent: Fan, 1966. — 280 b.; foydalanilgan qism: B. 120–145.
3. Bassnett S. Culture and Translation. In: Kuhiwczak P., Littau K. (eds.). A Companion to Translation Studies. — Bristol: Multilingual Matters, 2007. — P. 13–23.
4. House J. Translation as Communication across Languages and Cultures. — Abingdon: Routledge, 2016. — 168 p.; foydalanilgan qism: P. 32–38.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода: лингвистические аспекты. — Москва: Высшая школа, 1990. — 250, [3] с.; foydalanilgan qism: С. 75–90.
6. G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. — Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. — 216 b.; foydalanilgan qism: B. 35–50.